

EGY DEISTA KÖZNEMES A REFORMKORBAN

BEZENYI BÉLÁNÉ

A budapesti Egyetemi Könyvtárnak 1967 nyarán megvételre ajánlottak egy kis kéziratot.¹ Sem címe, sem szerzője nem volt rejtély, sőt az előbbi több változatban is szerepel az első oldalakon: *A' Philosophia Győződelme – a' Babonán, s' Vakbuzgóságon – Szentség a' Jehovának! – Theodicaea.* – Végül ugyanez bővítve *Theodicaea az az Megmutatása annak: – hogy az Isten a' Világ elrendelésébe, – a' lehető legjobb módot gondolta, s' tette.* Az utolsó címlapon végre megtudjuk, hogy kinek a műve a kis könyvecske: „*Ki adta Kazay Gábor. 1836. életének 74. dik esztendejébe. TótVázsonba.*” A címlapot még további bölcs mondásokkal látta el. „*A' ki Philosophálni akar: annak, az, „Igazságnak” – merőn, – és bátran, a' Szemébe kell nézni: s' a balvélekedésen, s' babonán fellyül látni, szükség!*”

A könyv tartalmáról kissé öreguras bőbeszédűséggel, de egyúttal világos útbagazításként Kazay Gábor ezt mondja: „*Philosophusi Észrevételek a' Vallásbéli Vakbuzgóságról (Aberglaube), Babonáról, és Fanatismusról!*” Így tehát világosan áll előtűnk a szerző mondanivalójának lényege.

Mielőtt a kis könyvecske tartalmának részletesebb ismertetésére térnénk, kíséreljük meg a szerző személyének bemutatását.

A Kazay család nemességét 1661. szeptember 17.-én I. Lipóttól kapta, és ezt ugyanazon évben Hont megye kihirdette, amiből arra következtethetünk, hogy a család akkori lakóhelye ott volt. 1754-ben Komárom megye nemességvizsgálati bizottsága nemességüket elfogadta.² A családnak birtokrészei voltak Dunakömlődön, Tótvázsonyban, Szentgálon és Bándon. A szerző a kéziratban azt mondja magáról, hogy Tótvázsonyban, Veszprém megyében élt, és amikor kis könyvébe gondolatait összeszedette, 74 éves volt. Ebből az következne, hogy 1762-ben látta meg a napvilágot. A 104. oldalon azt írja: „*Így hisz Idősbbs Kazay Gábor, 1839. 77 Vénsege esztendejébe.*” Ez még mindig az 1762-es születési dátumra utal. Viszont a tótvázsonyi református egyház halotti anyakönyvi bejegyzése szerint 1840 május

¹ A kézirat 105 számozott lapot tartalmaz, az utolsó üres. Mérete: 203×124 mm; a beírt tüköré 184×98 mm. Kötése: kemény papír, kopott, eredetileg rózsaszín márványozással. Jelzete: F 107.

² A Kazay család testimoniálisát 1755. január 4-én állította ki a Veszprémben ülésező nemességvizsgáló bizottság. (Protocollum Investigatae Incltyi Comitatus Wesprimiensis Nobilitatis de anno 1713., 1714. item ab anno 1743. usque 1768. I. no. VIII°. 156. p.) Itt szeretnék köszönetet mondani dr. Takáts Endrének a Veszprém megyei Levéltár igazgatójának, aki ottani levéltári kutatásaimat a legnagyobb készséggel elősegítette.

14-én 77 esztendőös korában halt meg inlázban.³ Ezek szerint 1763-ban is születhetett. Tehát a Kazay által megadott életkor nem pontos, vagy úgy értelmezhető, hogy mikor könyvébe a bejegyzést tette, az általa megadott évben járt ugyan, de azt még nem töltötte be.

Apjának, Kazay Sándornak öt gyermeke volt; három fia: István, Gábor és Benjámin, két leánya: Julianna és Erzsébet. Kazay Gábor életének nagyrészt Tótvázsonyban töltötte, itt telepedett le öccse, Benjámin is, kinek gyermekeit, Gábort és Juliannát, szüleik korai halála miatt a gyermektelen Kazay Gábor örökbe fogadta. A végleges lakóhely megválasztásának a családi birtokon kívül fő oka, hogy feleségül vette siskei Oroszy Juliannát, a tótvázsonyi birtokos siskei Oroszy Pál leányát. Apósa kuriájában élt haláláig. A ház ma is áll, két oszlopos előtetővel, kétszárnyas vaslemez ajtóval, bolthajtásos termekkel és a ház alatt végig húzódó hatalmas pincével. Jelenleg a református egyház lelkészlakása és hivatala. Szemben a református templom öntött harangja még ma is a Kazay-család emléket őrzi.⁴

Iskoláit minden valószínűség szerint a legközelebbi nagy református gimnáziumban, Pápán⁵ végezhette, ezt gyaníthatjuk abból az érdeklődésből, amivel Kazay Gábor a pápai református iskola sorsa iránt viseltetett.

A pápai iskola fejlesztését igen jelentős adománnyal, 20 000 ezüst forint letételével segítette elő, hogy azon 2 újabb tanszéket állítsanak fel.⁶ Méltán gondolhatjuk azt, hogy amikor 1804-ben a pápai iskolát a magyar reformátusság két ősi kollégiumával, a debreceni és sárospataki főtanodával egyenrangúnak ismerik el, Pápa sikerében Kazaynak is része volt. Az iskola lelkes professzora – „a magyar Kánt” – mándi Márton István iránt nagy tisztelettel és barátsággal viseltető tótvázsonyi földbirtokos is azon jótevők között szerepelt, akik adakozással elősegítették a főtanoda újjáépítését.⁷ A megye közéletében különböző tisztségeket viselő – (táblabíró, „generalis perceptor” adófelügyelő) – Kazay Gábor, református egyházának buzgó tagja, vallásos, „nemes úr” volt.⁸

³ Inláz = közsvény.

⁴ Ifjabb Kazay Gábor, Benjámin fia és idősebb Kazay Gábor nevelt fiának ajándéka az 1 mázsa és 25 fontos harang, melyen ez a felirat olvasható:

„Hívom a hívő szíveket hála ömletezésre
bús éneket rezgek a holtak síri útjára
s hangoztatom Kazaynak nagy nevét.”
Öntötte Schaudt András. Pesten, 1845.

⁵ Az 1531-ben alapított iskola egyik professzorává 1790-ben mándi Márton Istvánt választották. Az ő kezdeményezésére újjáépítették a régi kollégiumi épületet. 1795-ben megnyílt a rendes papnevelő egyelőre két, később három tanárral. A pápai iskolát a két protestáns egyház 1804. augusztus 20–21-én Pesten tartott konventje a debreceni és pataki iskolával egyenrangúnak mondotta ki. Ezzel a gimnázium főiskolai (collegium) rangra emelkedett. (Tóth Endre: A pápai református egyház története. Pápa, 1941., Lampérth Géza: A pápai református főiskola története 1531–1931. Pápa, 1931.)

⁶ A tótvázsonyi ref. lelkészi hivatal Emlékkönyve. Kézirat. Tótvázsony, 1870. 8. p.

⁷ Superintendensi végzések másolatai és egyházközségi jegyzőkönyv 1825–1883. Tótvázsony, 1839. május 9-i gyűlésén bejelentik, hogy május 22-én szerdán délelőtt „a pápai Református Collegium új épülethelyére, s azon leendő építésre való alamizsna beszédre” a küldöttek megjelennek.

⁸ „Fel van róla jegyezve, hogy minden napon reggel és este mindenkor ott buzgólkodott az Isten házában jó példával másoknak.” | Tótvázsonyi református egyház története. Összeállítva 1930. Kézirat. |

A tótvázsonyi református egyház Emlékkönyve a 8. oldalon emlékezik meg a Kazay házaspárról: „Tekintetes idősb Kazay Gábor úr, több t.n. vármegyék táblabírája, a veszprémi ev. ref. egyházmegye segédgondnoka és Veszprém megye pénztárnoka; született 1763-ban meghalt 1840-ben, s neje Tekintetes Siskei Oroszy Juliánna született 1766-ban – meghalt 1842-ben.” Hozzáteszi még az Emlékkönyv, hogy „vallásos lelkületű úri pár volt”. Végredeletében sem felejtkezett meg a tótvázsonyi egyházzal, 800 ezüst forintot hagyományozott az egyházi épületek kijavítására.⁹

Kazay Gábor

Itt áll tehát előttünk a jómódú, megyéje és református egyháza szolgálatában kitűnő birtokos nemes, akinek vallásos érzelmeit a tótvázsonyi eklézsia még évtizedek múlva is felemlíti.¹⁰ Élete az európai és a magyar történelem viharos évti-

⁹ A tótvázsonyi ref. lelkési hivatal Emlékkönyve. 9. p.

¹⁰ Például: „1826-ban 2 harang megrepedt s' helyette egy újat öntöttek 8 mázsa súlyban. Ezt a harangot, amelyet Kazay Gábor a maga fogatján hozatott meg Pestről, július 14-én húzták fel. | Tótvázsonyi ref. egyház története. |

zedeit ölelte fel. Érett ifjúként élte meg a francia forradalmat, meglelt férfi volt, amikor a napoleoni háborúk reszketették meg Európát, és élete alkonyán a reformkor nagy változásokat sürgető mozgalmi kötötték le figyelmét. Átélt a Martinovics-féle összeesküvés izgalmait, bár abban bizonyára nem volt része, de nem nézhetett közömbösen a világnak azt a változását, amit Magyarországon a felvilágosodás és a francia forradalom eszméinek terjedése okozott. Azok közé a művelt köznemesek közé tartozott, akik a francia „harmadik rendet” nálunk némileg pótolták. Ez a nemesség nem volt mentes a magyar társadalmi fejlődésből következő számos ellentmondástól, melyek e kort jellemzik. Mint Mátrai László mondja: *„az a köznemesség, amely majd 48-ban élére fog tudni állni a polgári célkitűzésű forradalomnak: a felvilágosodás korában még nem került olyan gazdasági-társadalmi helyzetbe, hogy világosan megláthatta volna érdekeinek azonosulását a tömegekkel és szembe fordulását a főnemességgel. A XVIII. század második felében zajlik le a köznemesség helyzetében az az eltolódás, amely ebbe az irányba mutat, és ennek az eltolódásnak a különféle fázisait, nagyobb vagy kisebb ellentmondásait tükrözteti a magyar felvilágosodás.”*¹¹ Ez a felvilágosodás eszmekörében élő köznemesi generáció közel kerülve a deizmushoz, csak a vallásos nézetek tekintetében radikalizálódott, de társadalmilag forradalmárrá nem válhatott. Ebben megakadályozta őt merev osztályszemlélete.

Kazay Gábor egyéniségében és művében az ellentmondás annyira konkrétan jelentkezik, hogy szinte típusnak fogható fel, s ez teszi különösen érdekessé ezt az inkább olvasmánynaplónak beillő kis könyvecskét. Plasztikusan tájékoztat bennünket a felvilágosodásban radikalizálódó, ideológiailag a végső konzekvenciák közelébe jutó köznemesség gondolkodásáról. És mindezt úgy teszi, hogy a nemesi vármegyét, rendi kiváltságainak évszázados bástyáját, fenntartás nélkül szolgálja, éppen úgy mint református egyházát, melynek egyházkerületi világi tisztviselője.

De vajon világnézeti téren is egyértelmű dogma-hű kálvinistának mutatkozik-e? Erről tájékoztat minket őszinte filozófusi észrevételeket, egy éppen nem dogmatikus hitvallást tartalmazó kézírata.

A könyv tartalmát a források felderítése nélkül mutatom be, mivel a szerző utalásai eléggé bizonytalanok. A források teljes tisztázása igen részletes szövegkritikát tenne szükségessé, amire jelen keretek közt nem vállalkozhattunk.

Már előljáróban megállapíthatjuk, hogy a könyvecske nem mutat világos szerkezetet. A témák nagyjából elkülöníthetők ugyan, de az ismétlődések, a mondani való laza kapcsolódása azt a benyomást kelti, hogy csak különböző olvasmányok, beszélgetések nyomán felmerült gondolatok lejegyzése során keletkezett. Szerzője könyvtáráról Szabó Károly¹² is említést tesz, de nem világos, hogy az idősebb Kazay Gábor könyvtárát említi-e, vagy pedig testvérének Benjáminnak fiát-e? Ha az utóbbiról van is szó, akkor is föltételezhetjük, hogy nagybátyja könyvtára került hozzá. De bármint is volt, írásaiból ítélve idősebb Kazay Gábor sokat olvasó, könyvgyűjtő ember lehetett.

¹¹ Mátrai László: Gondolat és szabadság. Bp., 1961., 241. p.

¹² Szabó Károly: Mándi Márton István a helvét hitvallásúak pápai főiskolájának alapítója s ugyanott a bölcsezet és mennyiségtannak negyvenegy évig rendes tanára. Pápan, 1860. 53. p.

Mindenekelőtt kifejti – a felvilágosodás-kori valláskritika felfogása szerint –, hogy minden vallást az emberek gondoltak, és formáltak ki, még pedig azért, mert az ember babonás, és babonás azért, mert félénk, és azért félénk, mert tudatlan. „*Primus in Orbe Deos fecit Timor.*” (1. p.) Az ijesztő természeti tűneményeket megismerélyesítve imádta az ember. Ez tűnik ki már – Kazay szerint – Ádám, „*a mythusi*” első ember viselkedéséből, mivel ez is csalással próbált félelmében az emberi személynek elképzelt bosszúálló Isten ellen védekezni. Általában a Bibliából, a mitológiából, a római történelemből, de még a híres felfedező Cook kapitány „*koók földkörül hajókázó*” (5. p.) útiélményeiből, de Lagos, Amerika és Peru bennszülötteinek vallásos szokásaiból vett példákkal is csak azt bizonyítja, hogy a vallás a félelem szülte, és erkölcsi elferdülések okozója, még pedig abban a mértékben, ahogyan a természetes egyszerűségtől eltávolodik.

Szinte ellenszenvennek minősíthető az az indulat, amivel Mózeset bemutatja és bírálja. Elismeri ugyan, hogy „*különös, Nagy Talentomú ember*” (8. p.), de legfőképpen despota volt, aki a morális vallásba nem kevesebb babonát és „*fánátizmust*” tett mint a pogányok. Különösen felháborítja a világ teremtésének, Ádám bűnbeesésének mózesi előadása. És végül így kiált fel: „*De – ki győzné Mózesnek – ennek, az egy részről – Juhok pásztorából lett Kegyes Embernek, Nagy Profétának, hatalmas Hadi Vezérnek, Nagy Philosophusnak, Reformátornak s. a. t. – Más részről, Kegyetlen Despotának, a' ki az Isten neve, s' ráfogott parantsolatja alatt: – a Varásláshoz, s Tsudatételekhez értvén, a szegény Zsidókon Barbarus és Tyrannus módon kegyetlenkedett!*” (14. p.) Nem kevesebb bírálatban részesülnek az „*O-Testamentomi Sz. Proféták*” (15. p.), akik a tudatlan és babonás népek kegyetlen tyrannusai voltak. Így mutatja be sorra az Ótestamentum nagyjait: Sámuelet, „*a vén és ravasz papot*” (16. p.), Saul, Dávid királyt, azután Hoseás és Ezekiel profétákat említi.

Egy váratlan fordulattal az indiai vallásos szokások, „*vakbuzgóságok*” kritikája következik egy oldalon, ahol inkább a hindu papok erkölcstelenségét emlegeti és azt az ismeretes szokást, hogy az özvegy férjének holttestével kénytelen magát elégetni. „*De a ravasz Papok, – erővel kényszerítik őket az ilyen barbárságra; mivel ez által sok kincset kapnak.*” (18. p.)

Ez után következik az Újtestamentum ismertetése és egyúttal bírálata.

Így kezdi: „*Az Ujj-Testamentomba is – Fájdalom! – ezer példáját látjuk, a Vakbuzgóságnak, Babonának, a Fánátizmusnak – a Mózesnek és a Jézusnak Erkölts-Tudományokat, Mystériumát, homáját, babonává, s Bálvány Imádássá, és Komédiává tették!!*” (19. p.)

Legnagyobb botránykő a szemében a Szentháromság dogmája, melyet – ámbár kálvinista volt, és nem unitárius – minden további nélkül elvet. Az ortodox papok a pogány hindu vallást követték, akik a „*Brámát, Vischnut, és Schivát egy Istennek – és – ugyan akkor, – háromnak is – tartották, s képzelték.*” (24. p.) Még a napimádást is külön dolognak tartja ennél. Az Ó- és az Újtestamentum istene helyett itt fejti ki a maga „*morális isten*” elvét, és rögtön kijelenti, hogy az egy isten tisztelet elrontásának első és fő oka Jézus. Annyit elismer, hogy Jézus erkölcstanító volt, feddhetetlen életű és az istennek lélekben való tiszteletét munkálni akaró ember. De végül is „*mint egy szegény Zsidó Rabinus, mindenektől megvetve – úgy nézetik*”. (21. p.)

Váratlanul ismét Mózeszt kezdi bírálni és a világteremtését babonás, sőt „mesés” dolognak mondja. E kitérés után újra az Újszövetségről és Jézusról vallott nézetei következnek. Szerinte Jézus szereplése, Zakariás próféta ravasz fondorlatainak eredménye, aki bebeszélte a szegény ácsnak, hogy ő próféta, sőt annál is több – messiás. Végül fölteszi a kérdést, hogy ki volt Jézus? És felel rá „Philosophusi” módon való következtetésében: „káromlás nélkül – elmondhattuk, – hogy, a Jézus – sem Világi Messiás Király: annyival inkább, megváltó, bűntől szabadító Isten Krisztus, nem volt. Nem volt Isten, de azért mint példás Jó erkölcsű embert, és Morált tanítót, illő tiszteletbe tartanunk, – jó példáit követni szükség!” (41. p.) A Szentháromság dogmájának elvetése és Jézusról vallott nézeteiben megmutatkozik a tételes református hit tagadása.

Jézus életével és személyének „philosophusi” értékelésével végezvén, arról kezd beszélni Kazay Gábor, hogy milyen eretnokségek támadtak rögtön Jézus tanítása nyomában: gnosztikusok, dokéták, montanisták, manicheusok, nesztoriánusok. Legnagyobb rokonszenvét az ariánusok keltik fel. Megemlékezik Ágostonról és Pelagiusról. Ágostonról azt mondja, – hogy „a Scholasticus, Obscuráns Páterek közt, – derék ember volt”, (47. p.) de tudásban alatta maradt a jószívű és tudós Pelagiusnak.

Miután az eretnokségek történetét elintézte, különös részletességgel szól a pápistákról, élesen bírálja a katolikus tanításokat és vallásos szokásokat. „Babonává, s Vakbuzgósággá tették; a kárhozatos Misével, mellyet a tudatlan Nép – azt sem tudja, – mire való! – A sok Pantomimiai figurákat, s Theátrális declamátiokat; ide-oda-való mozgásokat, láttja, – de nem érti!” (49. p.) Összehasonlíttja a mohamedán vallással és azt a keresztyénység fölé helyezi, mert „a Dogmájok is nem olyan Trinitási Mysterium, – hanem a Testi ember megfoghatásához van alkalmaztatva.” (54. p.)

Egy helyen Bengelre,¹³ a híres református teológusra és thübingeni professzora hivatkozik, aki 1742-ben megjósolta, hogy Krisztus újra eljön az 1836-ik esztendőben. Ezt a képtelenséget saját maga megtapasztalta, és cáfolni is tudja. „Hiszen én, 74 Esztendősz Kazay Gábor – a ki ezen – Morális isten dítsóittására czélozó, s Babonát rontani kívánó, Philosophusi Értekezésemet tsináltam s reszkető kezemmel írtam: Élek – Eszemen is vagyok, hála Istennek!” (56. p.)

Origenes és a flagellánsok egymásután következnek. Azután a katolikus ünnepek képtelenségét magyarázza, és miután a katolikusokat ilyen keményen megbírálta, az újabb protestáns szekták: quakerek, shakerek, és herrenhutiak, metódisták bemutatására tér át.

A különböző szekta-alapítókkal szemben siralmas ellentétként jelentkezik a könyvben a pápák története. (VII. Gergely, III. Sándor, V. Kelemen és VI. Sándor 65–70. p.)

A sötétség uralma és a „bűnvására” után jelent meg végre „a világosság, az áldott reformáció”. Luther, de különösen Calvin eléggé enyhe bírálatban részesül-

¹³ Johann Albrecht Bengel (1687–1752). Számos teológiai munkát írt. Az 1746-ban megjelent *Weltalter* c. művében írta meg a világ végének időpontját.

nek, de főként, azért, mert a pápák és a katolikus fejedelmek – XIV. Lajos, II. Fülöp – kegyetlenül üldözték követőiket.

Föltési most már a kérdést, hogy melyik az igazi vallás? Egyik sem – ez az eddigiek után egyedül lehetséges felelet. Jézust akár cselekedeteit, akár példabeszédeit nézzük – csak embernek mondhatjuk. Nem tekinthető csodának a keresztény vallás elterjedése, különben is – teszi hozzá – a keresztények legalább olyan kegyetlenek voltak ellenfeleikkel, mint amilyenek a pogányok velük szemben.

Így azután – mondja Kazay – föl lehet már tennünk az utolsó kérdést: „Mellyik Sectának, vagy Felekezetnek, igaz a Dogmája?” – Felelet: „egyiké sem Igaz!” Csak a morál és filozófia vezetheti az embert jóra, és minden vallást el kell vetni. Lucretiust idézi végül: „*Tantum Religio, potuit svadere malorum*”.¹⁴

Ezután különböző „hálaadások” következnek. Elsősorban II. Frigyesnek, a „burkusok” halhatatlan királyának mond hálát, azután II. Józsefnek, „a ki a Babonát, Vakbuzgóságot, s Fánátizmust, széles Birodalmaiban megrontotta” (92. p.), továbbá II. Lipót császárnak és királynak, a többi bölcseknek „Leibnitznak, Roussonak, a csipős Voltérnak, a mélyl bélátásu Szelid Kántnak, Fichtének, Schellingnek”. Hálálkodik még Bülownak,¹⁵ „Prussus Status Ministernek,” a tudós és népoktató Krugnak¹⁶ és Rotteknek.¹⁷ A legnagyobb hálálkodással ír Langsdorffról,¹⁸ aki- nek útleírásai a hosszú, unalmas, vidéki estéken elvitte Kazayt a világ távoli tájaira.

Az utolsó oldalakon következik Kazay Gábor hitvallása. Szerinte az ő vallása olyan, melyben különös módon keveredik valamiféle deista istenhit a világnak megfoghatatlan módon való teremteséről és egy lényegében materialista kételkedés az örök életben: „Mi gondom nékem, a halálom után történhet, s megsemmisítható képzelt s ditsért életre, – boldogságra, vagy Örök Kárhozatra? – Elég az, hogy – Ha, – léssz Örök élet, és boldogság: részem lesz benne: – ha, – nem lesz: semmit sem vesztek véle!” (95. p.)

A „hálálkodások” között megemlíti a „magyar Kánt”, a halhatatlan Márton István¹⁹, a pápai professzor nevét is. Ha az előbb ismertetett gondolathalmazban valami rendszert tételezünk fel, az Kazay olvasmányainak és érdeklődésének egy

¹⁴ Magyarul: Csak a vallás volt képes a rosszra tanácsot adni.

¹⁵ Friedrich von Bülow, (1762–1821). 1805-ben porosz állami szolgálatba lépett. 1817-től az államtanács tagja.

¹⁶ Wilhelm Traugott Krug, (1770–1842). Frankfurtban, Königsbergben és Leipzigben tanított. Számos filozófiai munkát írt.

¹⁷ Karl Wenzeslaus Rottek (Rotteck), (1775–1840). A freiburgi egyetem történelem tanára, később az államtudomány és természetjog köréből előadásokat tartott. Felvilágosodott, hazáját szerető ember, ki az emberi szabadságjogok védelmében a cenzura ellen számos művet írt.

¹⁸ Georg Heinrich Freiherr von Langsdorf (1774–1852). Természettudós. Utazásai során ellátogatott Portugáliába, Spanyolországba, Svédországba. Résztvett a Krusenstern expedícióban, majd Észak-Amerikát és Dél-Amerikát bejárta. Műveinek legnagyobb része útleírásokat tartalmaz.

¹⁹ Mándi Márton István (1760–1831). Középiskoláit Kecskeméten, teológiai tanulmányait Debrecenben végezte. 2 évig a göttingai egyetem hallgatója. 1790-től a pápai gimnázium tanára, majd később igazgatója lett. Nevéhez fűződik a gimnázium új épületének megteremtése és főtanodává szervezése. Előadásait magyar nyelven tartotta, míg az 1815-i kerületi gyűlés a latinnyelvű tanítást nem tette kötelezővé. Filozófiában Kant elveit fogadta el. Számos filozófiai, teológiai, nyelvészeti tárgyú műveket írt, ezek között szerepelnek olyanok is amelyek kéziratban maradtak fenn. (Szabó Károly: Mándi Márton István. Pápa, 1860. – Tóth Endre: Mándi Márton István élete. Pápa, 1931.)

határozottabb irányától származhat. Egy ilyen határozott irányt valakinek a befolyása és személyes hatása adhatott a tótvázsonyi birtokosnak, s aligha tévedünk, ha ezt a hatást, és befolyást mándi Márton István pápai professzornak tulajdonítjuk. Kazay Gábor érdeklődése a pápai főiskola iránt már ismeretes előttünk, és az iskolával való kapcsolat²⁰ eléggé megmagyarázza a főtanodát szervező mándi Márton István és a jötevő Kazay Gábor kapcsolatát. De többről volt szó, mint barátságról. Eszmei közösség is állt fenn a két férfi között. Kazay „*morális vallása*” és „*morális istene*” nem állhatott távol attól a gondolatkörtől, amiben Márton István sok ellentmondást keltett *Keresztyén morális katekizmus*²¹ létrejött. Az egyházkerület 1818 július 1–2-én tartott consistoriuma nem fogadta el tankönyvnek, mivel sok kérdés és felelet nem elég világos benne. A könyvet és íróját a *Tudományos Gyűjtemény* következő évfolyamában marasztaló kritika érte. Az egyik M. A., a másik A. aláírással. A Kazay Gábor könyvtárában talált példányon ceruzával a két rövidítés kiegészült: Molnár Albert téti plébános, a másik Arany István debreceni teológiai professzor nevére. Tehát úgy katolikus, mint református részről kifogások merültek fel ellene. Ebből az érdeklődésből feltételezhetjük azt, hogy Kazay Gábor műve ezekre a kritikákra feleletként és mándi Márton István művének igazolására íródott. A két recensióra Mándi válaszát nem közölte a folyóirat.²²

Mindenekelőtt az a kérdés merül föl, hogyan juthat egy református teológus ahhoz a deista²³ felfogáshoz, amely Kazay Gábor morális vallásának lényegét teszi. A továbbiakban részletesebben ismertetem mándi Márton István kátéját, hogy tisztábban láthassuk, mit tanulhatott Kazay Gábor mándi Márton Istvántól, s így e kérdésre választ kaphatunk.

A kálvinizmus a Biblia szabad vizsgálatát hirdeti. Ennek ellenére szigorúan zárt, dogmatikus rendszerrel körülbástyázott tételes vallás. A Bibliának azt a lényegét elvető kritikáját, amit Kazay Gábortól hallottunk, ez a keresztyény vallás, a kálvinizmus nem fogadhatja el. Mándi Márton Istvánt kötötte egyházának hivatalos tanítása, mindenekelőtt a Biblia és a kálvini *Institutio*.

Lássuk most már, hogyan oldja meg azt a problémát, amit Kazay Gábor csak minden tételes vallás félreállításával látott megoldhatónak. A könyv *Előbeszédének* X–XI. lapján a következőket mondja: „*Talán képzelődhetne ugyan valaki úgy, mintha a Vallási Könyveknek változtatása, a Symbolikus Könyvek²⁴ tekintetével ellenkezne: de rosszul. Mert mivel a Protestánsnak a Symbolikus Könyvekhez való*

²⁰ 1840-ben „Gál Lajos távozásával, maga a főcurator idős Kazay Gábor ment Pápára papért, ő hozta el Német János tanárt, kiben méltó utóda lett Gál Lajosnak. (A tótvázsonyi ref. egyház története.)

²¹ Keresztyén morális kis katekizmus a helvetziai vallástétellel megegyezőleg a magános olvasóknak számokra készítette s kiadta Márton István professor. Betsben, 1817.

²² Kazinczy Ferenc közbenjárására a Magyar Kurir szerkesztősége külön füzetben kiadta mindkét recensiót és Márton István válaszát, valamint Horváth Ádám és Kazinczy Ferenc – kik szintén deisták voltak – nyilatkozatát.

²³ A deizmus az istenfogalom létrejöttét mindenféle kinyilatkoztatástól, vallástól függetlenül, tisztán észrvek, racionalis megfontolások következményének tekinti. A vallások személyes istenét nem fogadja el. Marx a vallástól való megszabadulás kényelmes módjának tekinti, mert a materializmusig nem jut el, de a maga korában mégis haladó „filozófusi” gondolkodással függ össze.

²⁴ A reformátusok szimbólikus könyvei: a Kálvini Institúció a genfi, heidelbergi káté stb.

köttetése, sem az emberi Rendeltetést, sem az emberi Jussokat, sem a Személybeli méltóságot, sem általában a Tökélletesedést soha sem tette s nem is tehetett semmivé: tehát ha soha Symbolikus Könyveinktől el nem távoztunk is, a mit nem is akarunk, ezen megköttetésnek az az igaz értelme, hogy a Reformátusnak, nem szabad ugyan többé a Helvétziai Vallás tételtől vissza felé menni, s hátrálni; de ugyan őneki, Vallástételének megtartása mellett, valamint a Morális Kulturában, úgy a Tudományban is edgyaránt előremenni kötelessége". A helvéciai vallástétel, és a felvilágosodás eszméi szerint fogalmazott morális kultúra és tudomány bizonyos pontban érintkezik. Az érintkező pont nyilván csak a tisztán emberi, tehát nem bibliai kinyilatkoztatott igazságokat követő magatartásban fejeződhet ki. Megmarad tehát Mándi István számára továbbra is a probléma: miként írjon katekizmust egyrészt a kálvini szimbolikus könyvek tiszteletben tartásával, másrészt a deista felvilágosodott morális kultúrára való nevelés szándékával, úgy, hogy közben a cenzura éberségét is kijátsza. Előbeszédének XI. lapján a következő megoldást olvashatjuk: „*De mi módon lehet hát meg, kérdehné valaki, ez a Vallástudományba való előrehaladás a nélkül, hogy ezzel a Symbolikus Könyvekhez való köttetés valami sérelmet ne szenvedne?* – Úgy, és csak úgy, ha a Katekizmus, a már megállapított Hitágazatoknak szoros megtartása mellett, igaz értelemben practica Tendenciájú, és így olyan móddal van alkotva, hogy az mindenkinek felette a tiszta Evangéliomi indulatnak, s a jó Erköltsöknek a Szívébe való meggyökeredzéseket, azoknak a polgári életbe való virágoztatásokat, következőképpen az erköltsi tselekedetekben foglalatoskodó szent s kegyes életnek előmozdítását, edgy szóval a minden és munkás felebaráti Emberszeretetet tárgyalja, következőképpen a Hitágazatokat, a Szentlélek gyakorlására veszi eszközül. És mivel minden lehető esméret, minden Tudomány s minden Hit is magokba véve tsupa eszközök, de maga a Tzél, és így a Főjő, az Akaratnak Jósága, a mi még az örökkévalóságban is tzélul leszsz fenn". Azonnal szembe tűnik a „Főjónak” az akarat jóságában való megjelölése, ami már egész közel jár ahhoz, amit Kazay Gábor „Virtus”-nak nevez, „melynek temploma az egész világ”.²⁵

A katekizmus írója egy lépéssel tovább megy művével kapcsolatos magyarázkodásában. A hitágazatok az erkölcsi (természetes erkölcsi) célok felett nem állhatnak.²⁶ Sőt ennél is többet mer állítani, mégpedig azt, hogy a hitágazatokat ugyan megváltoztatni nem szabad, de viszonyuk a természetes erkölcshez úgy rendezhető, hogy a tételes hitvallás az emberek erkölcsi céljainak – Kazay moráljának – alárendelhető. Ezt óvatosan így fogalmazza meg: „*valamint azokat a (hitágazatokat) változtatni nem szabad: úgy ellenben azokat erköltsi Tzéljainkra használni, szoros kötelességünk. A minthogy akármi Vallástársaság is mind a maga Rendeltetésének, azzal felelhet meg legjobban, ... (ha a reábízottakat) az erköltsi kötelességes életnek szent tzéljaira tusakodik felnevelni.*” (XI–XII. p.) Megváltozott tehát a vallási hittételek és a Kazay által ismertetett filozófusi morál értékrendje, az utóbbi javára.

Néhány oldallal később Márton István már leplezetlenül nevének nevezi katekizmusának főtárgyát: „*a Mindenés Morálnak (Doctrina Moralis Universalis) Funda-*

²⁵ „*a babona és vétek – annak áldozatja a széles Mindenség – a Világ temploma – a Virtus annak Istene*” (Kazay Gábor: Theodicaea. 104. p.)

²⁶ „*... látni való, hogy valameddig a Hitágazatok a mi erköltsi Tzéljainkat s emberi rendeltetésünket nem akadályoztatják.*” XI. p.

mentomos Rajzolatja”. (XIX–XX. p.) Hiányoznak ebből a katekizmusból a dogmatikus tételek, és helyettük a filozófus által az emberi természetből, az erkölcsi érzésből kikövetkeztetett igazságok vannak. Most már könnyen érthető a kálvinista teológus professzor részéről a heidelbergi katekizmus diszkrét, de eléggé nyílt és világos bírálata.²⁷

Az ő katekizmusa – mondja Márton István – tudományos katekizmus, „*nincs ez mende-mondára vagy tsupa tekintetre*”²⁸ építve (XXIII. p.). De azért ő sincs híjával a „*tekintetnek*”. A morált, a maga természetes vallását a hivatalos kálvinista vallástól nem akarja elszakítani.

Különösen hangzik a bibliás keresztyén szájából az a nézet, hogy a gyermekeket a Szent Írástól még távol kell tartani, mert annak „*napkeleti és a mi szólásunk módjától egészen különböző stílusát*” még nem értik meg. (XXIV. p.) Még határozottabban is nyilatkozik *Előbeszédének* XXVII. lapján: „*a morál az ember nevelésnek célja, a hit pedig annak tsupa eszköze*”. Ezzel elérkeztünk Kazay Gábor „*Theodicaea*” munkájának alapgondolatához: „*Csak a Morál – mely, az egész Világon egy; – szükség tehát az Embernek.*”²⁹ Ez az alapgondolat, mint ahogy Kazay maga mondja Kanttól származik, érthető, hogy ez a gondolat visszhangzik a „*Magyar Kánt*” kis katekizmusában is.

Nem lehet célom Márton István katekizmusát minden felvetett kérdése szerint ismertetni, de annyit már az előszó áttekintéséből is megállapíthatunk, hogy alapgondolata egyezik Kazay Gábor már előadott eszméivel vagy nézeteivel, csak tárgyalásából hiányzik Kazay szinte jakobinus szenvedélyessége.

Annyit mégis el kell mondanunk, hogy a katekizmus 571 kérdéséből csak 77 foglalkozik a vallással, a többi vagy az isteneszmétől teljesen elvonatkoztatott természetes erkölcsöt tárgyalja, vagy egy lényegében deista, „*theodicaeás*” vallássosságra oktat. A tételes vagy kijelentett vallás csak az 510. kérdéstől kezdve téma.

Érdemes megnézni, hogy a természetes és kijelentett vallás közt milyen különbséget tesz a katekizmus. „*509. kérdés: Mi a Természeti Vallás? Az a mellynek Hitágazati, magából a természeti Okosságból vétetnek, és a melly az Okosság pallérozódásához képest, időről időre tökéletesedhetik.* 510. kérdés: *Mi a Kijelentett Vallás? Az, a mellynek Hitágazatit egyedül az Isteni Kijelentésből, vagy is a szent Írásból tudhatni.*” (101. p.) Végre az 519. kérdésnél tér rá arra, hogy „*te mitsoda Vallású vagy? Én Református Keresztyén vagyok*”. De nem szabad azt gondolni, hogy az ezután következő kérdések és feleletek már csak a kijelentett református vallással foglalkoznak. Az ember kötelessége ugyanis – írja a szerző – „*a virtuos élet öregbítése*” és mi sem természetesebb, hogy a református egyház „*virtusra törekvő társaság, virtus szövetség vagy ekklézsia*”. (538. kérdés.) Mivel a „*virtus*” az egész világon egy, keresztyén ekklézsia is csak egy van, bár látható és külső rendtartásai szerint különböznek egymástól, úgy, ahogy a polgári országok.

Az 562–563-ik kérdésben ismét találkozunk Kazay Gábor által is vallott nézet-

²⁷ „*Részemről bizonyossá tehetem az Olvasót, hogy a’ mi Heidelbergai’s gyermekeink által tanultatni szokott Katekhismusunknak első kérdése, a’ gyermeki megfoghatásra nézve nehezebb, mint ezen Katekhismus öszveséggel.*” (XX. p.)

²⁸ tekintetre = a Szentíráásra, a hagyományokra.

²⁹ Kazay Gábor: *Theodicaea*. 96. p.

tel. A vallás, az egyház, tehát lényegében „virtus szövetség” és az ünnepek, az isten tiszteletek, „a sákrámentumok” kiszolgáltatása mind csak arra valók, hogy a virtus szövetség megtartására emlékeztessenek, a virtuosos indulatokat felgerjesz-
szék, különben minden „vallás tzeremónia, az erköltsi kötelességek tellyesítése nél-
kül, tsupa babona és bálványozás”. Az utolsó kérdés így hangzik: „Van e tökéletes
külső Keresztyén Ekklesia a világon? Edgyetlen edgy sints, Mert akár a Tudományra,
akár a jó Erköltsökre, akár a Vallási tzeremóniákra, akár az edgyházi igazgatásra
nézve, minden látható s külső Ekklesiák, mint tsak emberekből álló Társaságok, tsak
időről időre kissebb s nagyobb mértékbe tökéletesedhetők mind Világ végezetéig.”

Ezzel a szkeptikus nyilatkozattal fejeződik be a pápai professzor katekizmusa. Azt nem lehet állítani, hogy filozófiai tartalma szerint materialista, vagy akár ateista lett volna, de a magyar felvilágosodás óvatosan haladó deista álláspontjához mégis közel jutott. Nem olyan következetes, mint barátja, Kazay Gábor. Mint már Mátrai László megjegyezte: mándi Márton István csak idézőjelben mondható haladó protestánsnak.³⁰ A nyilvánosság előtti szereplése és a most ismertetett katekizmus egy óvatosan számító, éppen nem forradalmár, de mindenképpen felvilágosodott protestáns teológust állít elénk. A katekizmusban kifejtett nézetek egybevetése barátjának, Kazay Gábornak *Theodicaeajával*, talán mégis megengedi azt a felte-
vést, hogy Márton István sokkal radikálisabb nézeteket vallott baráti körben, mint amivel a nyilvánosság elé mert lépni.

Kazay Gábor nem lehetett tudományosan képzett filozófus, csak gondolkodó, olvasgató vidéki birtokos nemes, aki osztálykötöttségében megmaradva, késő öreg-
korában „a morális vallásméletemben” csendesen lázadozott a „virtus” nevében a vakbuzgóság, a babona és „fánátizmus” ellen. Így tehát folytatója volt annak az íróasztal fiókjának dolgozó felvilágosodás kori filozófáló nemzedéknek, melynek az irodalmi megnyilatkozásig már el nem jutó filozófiai iskolázottságát és érdeklődését Sándor Pál³¹ is bemutatta.

Kazay Gábor, barátjánál radikálisabban gondolkodó kálvinista köznemes és Márton István most együtt bemutatott írásai tanulságosan szemléltetik, hogy meny-
nyire ellentmondásos ennek a protestantizmusnak haladó volta, amely eljut ugyan a deizmusig, de egészében ez a hazai protestáns értelmiség, társadalmi kötöttségei miatt, világnézetiileg hajlott a kompromisszumra. Ezt mutatja az a logikai törés, mely aufklárista-deista okoskodások ellenére, legalább formailag a kinyilatkozta-
tott vallással szakításig eljutni nem engedi.

³⁰ Mátrai László: Gondolat és Szabadság. 249. p.

³¹ Sándor Pál: A filozófia története. 1. köt. A Marx előtti filozófia története. Bp., 1965. 500. p.

UN PETIT NOBLE DÉISTE À L'ÈRE DES RÉFORMES

(Résumé)

Au cours de l'année 1967, la Bibliothèque de l'Université de Budapest entra en possession d'un petit manuscrit en langue hongroise du début du XIXe siècle, ayant pour titre „Theodicaea” (cote Mss. F. 107) et pour auteur G. Kazay, un seigneur terrien de la Transdanubie, qui avait composé cet opuscule dans sa gentilhommière de Nagyvázsöny quelques années avant sa mort, survenue en 1840.

Gábor Kazay fut un petit noble protestant d'une génération entre la „philosophie” et l'ère des réformes, ouvert aux idées du progrès et de la libre pensée. Quoiqu'attaché à sa religion calviniste – plutôt par tradition familiale, habitude et conviction politique –, il parvint dans son ouvrage, en répudiant la religion positive et la révélation chrétienne, à une extrême conception déiste frisant presque le matérialisme.

Dans les limites des données biographiques à sa disposition, l'auteur éclaircit les circonstances familiales et la façon d'être de Kazay. Ce furent ces recherches qui l'amènèrent à présenter l'œuvre d'István Márton de Mánd, l'inspirateur idéologique de Kazay, professeur à l'école supérieure calviniste de Pápa. L'auteur établit qu'entre Kazay et Márton l'identité essentielle des rapports intellectuels, des idées et de l'argumentation se dessine clairement. Il est également facile à démontrer que la rédaction prudente de Márton, déterminée par ses charges de pasteur et de professeur d'une église réformée conservatrice, n'aboutit nullement à une position d'esprit contraire aux idées de Kazay. Quant au radicalisme de ce dernier, il s'explique par la condition sociale plus indépendante d'un seigneur terrien, de même que par le fait que Kazay travaillait pour son tiroir. Il n'avait partant à craindre ni les vexations dénonciatrices de la censure, ni celles des lecteurs réactionnaires. Tant s'en faut que la „Theodicaea” cache des vues révolutionnaires. Cette possibilité est exclue par l'appartenance de classe de l'auteur, aussi bien que par la mentalité d'un noble se plaisant bien à combattre, en théorie, les idéologies religieuses, mais défendant – d'un point de départ essentiellement contre-révolutionnaire – sa position sociale très avantageuse.

Malgré ces réserves, il nous est néanmoins permis de considérer le livre de Gábor Kazay comme un document intéressant. La nouvelle acquisition de la Bibliothèque de l'Université nous offre un tableau très suggestif du tour d'esprit et des lectures de la noblesse campagnarde protestante progressiste, nourrie des idées du siècle des lumières.